

Гене́за і поетика повісті Тараса Шевченка «Варнак»

О.В. Боронь

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України, Київ, Україна

Paper received 07.10.15; Accepted for publication 21.10.15.

Анотація. У статті розглянуто проблему датування повісті Тараса Шевченка «Варнак», проаналізовано можливі джерела твору, серед яких вагоме місце посідають фольклорні перекази. З'ясовано особливості наративної структури повісті, окремі маловивчені риси поетики.

Ключові слова: композиція, фабула, сюжет, система персонажів, жанр

Повість «Варнак» належить до тих трьох перших повістей (разом із «Наймичкою» і «Княгинією»), в основі яких – фабульна схема однойменних (або майже однойменних) раніше написаних поем. Хоча повість у цілому або в окремих аспектах уже не раз була предметом спеціального аналізу ([2], [1], [8] та ін.), літературна гене́за та окремі деталі поетики твору потребують докладнішого студіювання. Крім того, досі остаточно не з'ясовано надзвичайно важливе для розуміння динаміки прозової творчості Шевченка питання часу появи цієї повісті та черговість її написання порівняно з іншими повістями письменника. Хронологічні межі визначають по-різному, але у близькому часовому діапазоні: 1852–1853 рр., раніше від «Княгині» [3, с. 352], кінець 1853 – початок 1854 р. [11, с. 440], кінець 1853–1854 рр. [10, с. 452] – після «Княгині» (в обох виданнях), 1853 р. [6, с. 72]. Останню з названих дат аргументовано прийнято й у 12-томному академічному збірні [13, с. 481, 485], щоправда, непослідовно: у коментарях до листів сказано, що повість написано «орієнтовно наприкінці 1853 – на початку 1854 р.» (коментар Валерії Смілянської [14, с. 390]). Наявність фіктивної дати в автографі («1845 года. Киев»), на думку Ніни Чамати, і свідчить про те, що повість створено саме 1853 року – перед «Княгинією», в автографі якої вказано вже реальний час появи тексту («1853»), бо з призначенням Іраклія Ускова комендантом Новопетровського укріплення (17 січня 1853 р., прибув на місце у квітні того ж року [9, с. 446]), коли істотно поліпшилися умови для творчої праці Шевченка, не було потреби вдаватися до суворой конспірації. Він цілком міг написати повість за такий короткий час, адже, скажімо, удвічі більшу повість «Музыкант» він створив за півтора місяці (28 листопада 1854 р. – 15 січня 1855 р.), а майже таку саму за обсягом повість «Несчастный» – менше ніж за місяць (24 січня – 20 лютого 1855 р.). В обох випадках ідеться, зрозуміло, про чернетки – Шевченко не завершив роботу над текстом.

«Варнак» – одна з трьох викінчених повістей Шевченка (поруч із «Княгинією» і «Прогулкой с удовольствием и не без морали»). Оскільки листування поета (див. його листи до Бр. Залеського, написані у другій половині червня та 8 листопада 1856 р.) вказує на його намір доопрацювати текст, то цілком має право на життя припущення коментатора повісті Чамати, що єдиний відомий нам автограф «Варнака» і є новим варіантом твору, написаним приблизно у другій половині 1856 р. [13, с. 483], а фіктивну дату, ймовірно, механічно перенесено з попереднього автографа. Дослідниця, крім того, звертає увагу на те, що у мові повісті значно менше українізмів, ніж у перших повістях «Наймичка» і «Княгиня». Таким чином, найбільш

вірогідною видається думка про написання в цілому «Варнака» у 1853 р., тоді як час остаточно завершення роботи над текстом за наявного стану джерел точно визначити неможливо.

Усі дослідники сходяться на тому, що порівняно з першою редакцією поеми (1848 р.) однойменна повість не має кардинальних композиційних змін (див., наприклад [4, с. 55]). У прозовому творі справді загалом точно збережено фабульну схему, однак з'явилися і деякі доволі суттєві відступи від неї, зокрема у діях головного персонажа (Кирила – у повісті, безіменного – у поемі). Якщо у поемі він понад три роки «різав все, що паном звалось, / Без милосердя, без зла, / А різав так...» (тут і далі цитуємо першу редакцію [12, с. 417, рядки 119-121]), то у повісті Кирило всіляко уникає кровопролиття. Єдина смерть на його совісті – випадкове убивство Болеслава. Дівчину в поемі «проклятий пан старий неситий / Покриткою пустив по світу» [12, с. 416, рр. 69-70], тоді як у повісті це був син графині. У лаконічному тексті поеми трапляються натуралістичні подробиці, яких годі знайти у повісті (див.: [12, с. 418, рр. 127-132]).

Головна відмінність між першою редакцією поеми «Варнак» і однойменною повістю полягає у різному трактуванні причин розкаяння головного персонажа. У поетичному творі він через утому від розбійництва навіть має намір заподіяти собі смерть, що, за християнською релігією, є непростим гріхом, «та диво – / Диво дивне сталося» [12, с. 418, рр. 138-139]: побачивши панораму святих храмів Києва над Дніпром, він ніби переродився, пережив духовне очищення, внаслідок якого вирушив до міста «суда, суда людського / У людей просити» [12, с. 418, рр. 164-165]. Натомість Кирило, ставши за місяць справжнім розбійником [13, с. 141], постійно потерпає від докорів сумління: «Бывало, плакал я и каялся <...>» [13, с. 142], «<...> казнилися ежеминутно. Мне страшно надоела зверям подобная разбойничья жизнь» [13, с. 148]. Тобто рішення покластися на правосуддя було зумовлено всією його духовною організацією та вихованням. Шевченко і сам відчував, що навряд чи персонажеві прозового твору пасувало б чудесне прозріння, таке природне у романтичній поемі.

Загалом у повісті превалує мотив покаяння за вчинені гріхи, який буквально пронизує весь твір. Цілком вірогідним поясненням цьому може бути самоцензура, адже повість Шевченко готував для публікації в роки, відомі особливо жорстким контролем над друком. Однак для сучасного дослідника відправним пунктом має бути наявний текст, у якому значно пом'якшено висвітлення подій, викладених у поемі. Тематика повісті, крім відомого літературного кон-

тексту («Рінальдо Рінальдіні, розбійницький отаман» Крістіана-Августа Вульпіуса, «Дубровський» Олександра Пушкіна, «Предання о Гаркуше» Григорія Квітки та інші), вказує на близькість до українського фольклору. Особливе значення тут має розлогий переказ у листі Шевченка до Миколи Описова від 20 травня 1856 р. легенди про розкаяного грішника, сповненої промовистих подробиць. Епітимія, яку накладає схимник на кровожерного розбійника, видається на позір нездійсненною, але зрештою злочинець перетворюється на ще більшого праведника, ніж його духовний батько. Ця паралель проливає світло і на генезу повісті: переосмислення первісного сюжету поеми у напрямку поглиблення християнських мотивів щирого каяття, спокутування гріхів стало певною мірою закономірним наслідком свідомих художніх пошуків Шевченка. Важко погодитися з Ларисою Кодацькою, яка (можливо, під впливом суспільних обставин часу написання своєї праці) вважала повість кроком назад порівняно із першою редакцією поеми саме через нескінченні «докори сумління й муки совісті» головного персонажа, що, мовляв, знижувало «соціальний і класовий зміст» прозового твору [4, с. 70-71]. Насправді повість виступає сполучною ланкою між першою і другою (1858 р.) редакціями поеми, зіставлення чи порівняння яких не належить до наших завдань.

Водночас Кодацька помітила подібність у манері розповіді між вступною частиною «Варнака» і зачином повісті Михайла Погодіна «Старець» («Нищий», 1825; вперше опубліковано: Уранія, карманная книжка на 1826 год для любителей и любителей русской словесности. – М., 1826) та схожість сюжету обох творів загалом [5, с. 233]. Втім, деякі з наведених у монографії прикладів є радше універсальними романтичними чи навіть ширше – взагалі тогочасними літературними прийомами, зокрема інтригування зовнішністю оповідача, яка насправді суттєво різниться в обох персонажів: «<...> увидел я в церкви старика, совершенно седого, но еще довольно свежего и необыкновенно выразительной и благородной физиономии. <...> Его величаявая наружность меня поразила. Огромный рост, седая длинная волнистая борода, такие же белые густые вьющиеся волосы, темные густые брови. Лицо правильное, чистое, с легким румянцем на щеках, как у юноши» [13, с. 122]. Натомість Погодін так описує зовнішність старця: «Мой нищий был росту среднего; волосы черные с частою проседью покрывали его голову; из-под густых навислых бровей видны были глаза, когда-то яркие; покрытый морщинами лоб, бледное лицо со впалыми щеками доказывали ясно, что сей труженик приближается, наконец, к концу своего земного странствования, которое было нелегко для него» [7, с. 39]. У фабульній схемі спільними є моменти збезчещення паном нареченої головного героя та спроба помсти. У погодінській повісті Єгора в результаті невдалого нападу на пана віддають у солдати. Після 25-річної служби та 5-річного наймитування, фізично знесилившись, він старцює біля храму. У творі домінує ідея смирення і покірності долі, втіленням якої є фаталізм головного персонажа. Таким чином, суто зовнішня схожість композиційних прийомів і зображальних засобів у названих повістях Шевченка і Погодіна, проаналізована у праці Кодацької, унаочнює типологічну

відповідність між обома творами, зумовлену спільним літературним контекстом.

У повісті Шевченко вперше у своїй прозовій творчості порушує проблему так званого кріпосного інтелігента – невільника, що за бажанням власника здобув освіту, однак не дістав волі. Життя кріпака неминуче перетворювалося на постійну нестерпну муку від усвідомлення безвиході та безглуздя подальшого існування. Поет із власного гіркого досвіду знав про ці страждання. Відповідна тема, як відомо, набула продовження у повістях «Музикант» і «Художник». Шевченко зображенням навчання приділяє багато уваги: завдяки зусиллям пані Магдалени кріпосний сирота, через забганку розпеченого графського сина позбавлений навіть свого імені, засвоїв французьку та італійську мови, навчився грі на фортепіано: «Бедная, она не предвидела следствий моему неуместному образованию!» [13, с. 130]. Письменник прямолінійно протиставляє успіхи Кирила лінощам Болеслава, вбачаючи у цій кардинальній відмінності причини подальших подій.

Занапащення дівчини у повісті «Варнак» – це продовження генеральної теми сексуальних злочинів, яка у різних модифікаціях простежується у багатьох творах Шевченка. Сімнадцятирічний Кирило у статусі кріпосного писаря поміщицької економії закономірно опиняється у життєвій безвиході: «Жениться? На ком же я женюсь? – запитує він себе. – На крестьянке? Как же я с нею буду жить?» [13, с. 135] і в дусі просвітницької естетики вирішує виховати майбутню дружину з десятирічної дівчинки – онуки покійної вдови, яка доглядала його свого часу. Згодом завдана особиста образа і поруйноване життя близької людини штовхають його на шлях злочину. Прозаїк помітно уникає змалювання виражальних у плані читацького інтересу сцен грабунку чи інших злочинів – за посередництва запозиченої з поеми постаті оповідача він лише повідомляє про них. Кирило іронізує над собою: мовляв, начитавшись романів, грабував багатих і роздавав майно бідним [13, с. 141]. Докладніше описано хіба що епізод зустрічі розбійників із каретою Болеслава, коли Кирило великодушно відпускає свого кривдника, повернувши йому все майно. Саме перед цим він наважився «оставить свое проклятое ремесло и готов был сделаться хоть каторжником, только [бы] очистить свою грязную совесть» [13, с. 143]. Шевченко відтворює постійне і неухильне наближення розбійника до щирого розкаяння за вчинені злочини, письменника найбільше цікавлять його душевні страждання. Однак, слід визнати, він не спромігся подати переконливий психологічний аналіз, обмежившись численними повідомленнями оповідача про докори совісті. Втім, можливо, поетика повісті цього і не передбачала. Кирило знав, що його дії викликали цілковите схвалення селян: «Рыцарскими подвигами своими я снискал любовь крестьян <...>. Слава о моем бескорыстии быстро распространялась между ними <...>» [13, с. 141], тому душевне сум'яття розбійника здається по-романтичному перебільшеним, але воно – стрижневе в характері персонажа, не здатного на душогубство.

Повість складається з невеликого за обсягом зачину від імені розповідача і сповіді варнака – оповідача. Не завжди вдалі іронічні пасажи переконують у тому, що Шевченко ще перебував у пошуках власної нара-

тивної манери: «Какие же могут быть причины нищеты в краю, текущем млеком и медом?»

На сей важный политико-экономический вопрос я на досуге напишу четырехтомный нравоописательно-исторический роман, в котором потщуся изобразить с микроскопическими подробностями нравы, обычаи и историю сего архиправославного народа.

А пока созреет этот знаменитый роман в моей многоумной голове, я расскажу вам вот что» [13, с. 121]. Така свого роду фамільярність, підкреслена демонстрація оповідних прийомів або, за словами Кодацької, форма живої розмови автора з читачем [5, с. 226], була поширена у російській літературі 1830–1840-х років: «Тип письменників, суворо замкнутих у матеріал і захованих від читача, склався пізніше, в 50-ті роки <...>» [5, с. 226]. Зацитований фрагмент повісті відчутно дисонує з подальших викладом, витриманим у єдиній сентиментально-розчуленій тональності. Втім подекуди Шевченко (вустами колишнього варнака) вдається до емоційних звинувачень, – приміром, виправдовуючи бездіяльність селян, коли розбійники розправляються з панами: «А кто их огрубил? Кто ожесточил? Вы сами, жестокие, несетье паны!» [13, с. 147].

Шевченко ненав'язливо акцентує специфічно українські деталі в побуті варнака: невеликий біленький будиночок, покритий соломною, нагадує розповідачеві Україну [13, с. 123], біля воріт їх зустрічає служниця – літня жінка в українському вбранні, інтер'єр хати цілком витримано в українських традиціях: «Стены вымазаны белой, а пол желтой глиной и усыпан ароматными травами. Вокруг стен чистые широкие дубовые лавы.

<...> печка украшена лепными арабесками домашнего искусства. (Такие печи можно видеть на Волыни и Подолии.)» [13, с. 124]. Не приховує письменник і стриманого ставлення до росіян, розвиваючи заявлену на початку твору думку про їхню ледачість: «Имеет он [колишній варнак. – О.Б.] у себя человек десять работников, хотя из киргиз, но дай Бог, чтобы и русские так работали, как эти полудикари» [13, с. 122], що свідчить про цілком свідому позицію автора, яку він прагнув означити у загальноімперській літературній періодиці.

Панна Магдалена, що зазнала багатьох принижень у домі графині, вивчивши Кирила грамоті та кількох мов, постійно опікувалася його духовним зростанням. Саме вона заклала міцні підвалини світогляду і морально-етичних переконань хлопця. Кирило згодом, коли став розбійником, не раз планує зустрітися з нею, однак відчуває пекучий сором за вчинене. Пізніше вони «исповедались друг перед другом, говорили обо всем, что было близкого, сердечного <...>» [13, с. 149]. Водночас його кохана Марися у творі – блідий схематичний образ-функція безмовної жертви, що лише наприкінці просить у Кирила пробачення.

Загальна моралістична тенденція і помітне релігійне спрямування наближають твір до дидактичної літератури. Шевченко зумів у передбачуваній підцензурній публікації обережно висловити думки про причини соціального зла, водночас художньо переконливо змалювати неминучість покарання за вчинені злочини, показати духовне переродження людини, яке є наслідком головно внутрішньої готовності до розкавання і спокути.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Антоновська М. Повість Т. Шевченка «Варнак» та український літературний контекст I пол. XIX ст. / М. Антоновська // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 14. – С. 3-11.
- [2] Габдукаєва О. Сповідь як засіб психологізації у повісті Т. Шевченка «Варнак» / О. Габдукаєва // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 12-16.
- [3] Кирилюк Є.П. Т.Г. Шевченко. Життя і творчість / Є.П. Кирилюк. – К.: Держлітвидав України, 1959. – 675 с.
- [4] Кодацька Л.Ф. Одноименні твори Т.Г. Шевченка: (порівняльний аналіз поем і повістей «Наймичка», «Варнак», «Княжна» – «Княгиня») / Л.Ф. Кодацька. – К.: Наукова думка, 1968. – 152 с.
- [5] Кодацька Л.Ф. Художня проза Т.Г. Шевченка / Л.Ф. Кодацька. – К.: Наукова думка, 1972. – 327 с.
- [6] Ненадкевич Є.О. З творчої лабораторії Т.Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847-1858 рр. / Є.О. Ненадкевич. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 224 с.
- [7] Погодин М.П. Повести. Драма. – М.: Советская Россия, 1984. – 432 с.
- [8] Шалак О. Фольклор Поділля – одне із джерел повісті Тараса Шевченка «Варнак»: інтерпретація мотивів та образів / Оксана Шалак // Волинь філологічна: текст і контекст. Творчість Т. Шевченка: традиції і сучасність: Збірник наукових праць. – Луцьк, 2014. – Вип. 18. – С. 118-126.
- [9] Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – К.: НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2015. – Т. 6. – 1120 с.
- [10] Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: в 10 т. / Т.Г. Шевченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1949. – Т. 3. – 481 с.
- [11] Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 6 т. / Т.Г. Шевченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1964. – Т. 3. – 507 с.
- [12] Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. – 782 с.
- [13] Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – 591 с.
- [14] Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – 629 с.

REFERENCES

- [1] Antonovska, M. The story “The convict” by T. Shevchenko and the Ukrainian literary context of the first half of the 19th century // Shevchenko studies: Collected Works. – Kyiv, 2011. – Vol. 14. – P. 3-11.
- [2] Habdukayeva, O. Confession as a means of psychologism in the story “The convict” by T. Shevchenko // Shevchenko studies: Collected Works. – Kyiv, 2007. – Vol. 9. – P. 12-16.
- [3] Kyrylyuk, E.P. T.H. Shevchenko. Life and work. – Kyiv: State Literary Publishing of Ukraine, 1959. – 675 p.
- [4] Kodatska, L.F. Works with the same name by Taras Shevchenko: (a comparative analysis of poems and stories “The servant girl”, “The convict”, “The Princess”). – Kyiv: Naukova dumka, 1968. – 152 p.
- [5] Kodatska, L.F. Fiction by T.H. Shevchenko. – Kyiv: Naukova dumka, 1972. – 327 p.
- [6] Nenadkevych, E. From the creative laboratory of Shevchenko. Editing the works of the years 1847-1858. – Kyiv: Publisher USSR Academy of Sciences, 1959. – 224 p.

- [7] Pogodin, M.P. Stories. Drama. – Moscow: Sovetskaya Russija, 1984. – 432 p.
- [8] Shalak, O. Podillia's folklore as one of the sources of the story by Taras Shevchenko "The convict": the interpretation of motifs and images // *Philological Volyn: text and context. Creativity by Shevchenko: tradition and modernity: Collected Works.* – Lutsk, 2014. – Vol. 18. – P. 118-126.
- [9] Shevchenko encyclopedia: in 6 vols. – Kyiv: NAS of Ukraine, Shevchenko Institute of Literature, 2015. – Vol. 6. – 1120 p.
- [10] Taras Shevchenko Complete Works: in 10 vols. – Kyiv: Publisher USSR Academy of Sciences, 1949. – Vol. 3. – 481 p.
- [11] Taras Shevchenko Complete Works: in 6 vols. – Kyiv: Publisher USSR Academy of Sciences, 1964. – Vol. 3. – 507 p.
- [12] Taras Shevchenko Complete Works: in 12 vols. – Kyiv: Naukova dumka, 2001. – Vol. 2. – 782 p.
- [13] Taras Shevchenko Complete Works: in 12 vols. – Kyiv: Naukova dumka, 2003. – Vol. 3. – 591 c.
- [14] Taras Shevchenko Complete Works: in 12 vols. – Kyiv: Naukova dumka, 2003. – Vol. 6. – 629 p.

Genesis and poetics of the story by Taras Shevchenko "The Convict"

O.V. Boron

Abstract. The article reviews the problem of dating of the story by Taras Shevchenko *The Convict*. It analyzes probable sources of the work including folk legends which rank high among them. It clarifies narrative structure peculiarities of the story as well as some of the lesser known features of its poetics.

Keywords: *composition, story, plot, system of characters, genre*